

**K PROBLÉMU NORIEM A NORMATIVITY:
ZÁKLADNÉ KONCEPCIE A OTÁZKY**

EMIL VIŠŇOVSKÝ, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava; Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK, Bratislava

VIŠŇOVSKÝ, E.: On the Problem of Norms and Normativity: Basic Conceptions and Questions

FILOZOFIA 63, 2008, No 5, p. 386

The paper presents the problem of norms and normativity in its broad scope and relevance for philosophy and social theory. In section one, the author provides a brief outline of his topic as present in the history of philosophy. Section two deals with a variety of approaches towards defining the concept of norms. Section three is devoted to the concept of social norms. Social norms are social representations (and social facts) comprising both mental and behavioral attributes such as beliefs of „oughtness“ to act in a certain way, consciousness of risk of exclusion in case of failure to act in a given way, real social obligations and conformity, etc. In conclusion, the author points to the topicality of the questions arising with respect to norms in the contemporary social context and practice.

Keywords: Norm – Normativity – Social norms – „Normocracy“ – Social theory – Modernity – Social regulation

Úvodné poznámky k problému. Problém noriem a normativity je vo filozofii starým a veľmi komplexným problémom, ktorý dodnes nie je vôbec uspokojivo riešený ani vyjasnený.¹ V antickom filozofickom myslení dominovala intuícia, že každé súcno má svoju imanentnú normu, ktorá zabezpečuje jeho pravé bytie; že teda norma nie je čosi pridané veciam zvonka, ale je to vlastne niečo podstatné, zodpovedajúce ich „prirodzenosti“. Za prvé explicitné vyjadrenia tejto intuície môžeme pokladať Pytagorov pojem *krasis* a Herakleitov pojem *logos* ako princípy kozmológie, t. j. vnútorného usporiadania bytia podľa imanentnej harmonickej miery. Radikálna a kontroverzná Protagorova téza *homo-mensura*, podľa ktorej „mierou všetkých vecí je človek, jestvujúcich, že sú, a nejstvujúcich, že nie sú“ ([18], 216), vyjadřila zasa antické sebauvedomenie antropologického faktu, že to nemusí byť len boh alebo príroda, čo človeku predpisuje „zákony“; môže to byť aj človek sám, kto si chce určovať (stanovovať, vymedzovať) pre seba to, čo v živote má konať, o čo sa má usilovať, ba aj ako má myslieť a usudzovať. Kým však sofisti učili, že zákony obce sú „umelé“ a ich nariadenia „dohodnuté“ ([18], 231) – čím nijako nevyzývali na ich ignorovanie, len poukazyvali na ich pôvod –, paradigmatickým príkladom presvedčenia, že ak si človek raz uloží nejaký zákon, tak sa ním má riadiť, je Sokratovo vedomé rozhodnutie prijať rozsudok aténskeho súdu (aj keď ho môže považo-

¹ Rozhodne to platí, aspoň pokiaľ ide o našu domácu filozofiu. Výnimkami sú iba staršie práce V. Brožíka [7] či J. Popelovej [25]. V oblasti právnej filozofie k téme inklinujú napr. P. Holländer a A. Brösl.

vat' za nesprávny), pretože „pre ľudí majú najväčšiu cenu cnosť a spravodlivosť, právo a zákony...“ ([23], 53C, 381). Tým Sokrates povýšil rozhodnutie spoločenskej ustanovizne na niečo vážnejšie – na úroveň neprekročiteľného záväzku –, keď predtým táto ustanovizeň povýšila mienku svojich členov na normu. Toto povýšenie ľudského aktu (rozhodnutia) na normu je však samo ľudským aktom (rozhodnutím). No podľa Sokrata ľudia (sudcovia) sa môžu myliť, ale zákony nie. Normu ako zákon – aj keď je ľudským produktom – musíme dobrovoľne a vedome ctíť a nasledovať.

Názor, že nejde len o možnosť, ale dokonca o nevyhnutnosť, aby ľudia sami usmerňovali svoj život istým spôsobom – a to normami (zákonmi) –, zoširoka analyzuje a zdôvodňuje aj neskorý Platón [24]. Normy sú potrebné na vznik a riadenie života obce a majú stanovovať, čo je „správne“: od „správneho pitia vína“ cez „správnu výchovu“ až po „správne konanie občanov v štáte“. Hlavný zmysel zákonov, ktoré si ľudia dávajú prostredníctvom svojich zákonodarcov, spočíva podľa Platóna v „ľudskej dokonalosti“ a v „najvyššom dobre“. Demiurgom zákonodarstva je rozum, avšak Platón posväcuje správnosť ľudských zákonov autoritou božského zákonodarstva. Svoje *Zákony* začína práve touto otázkou: „Koho u nás, priatelia, považujete za pôvodcu zákonov, boha, alebo človeka?“ A ihneď odpovedá: „Boha, milý host', áno, boha, a aby som bol presný, u nás je to Zeus, u Spartánov... je to... Apolón...“ ([24], 624 A, 187). V priamej opozícii k sofistom Platón tvrdí, že „nikdy to nie je človek, ktorý stanovuje zákon“, a že „všetky ľudské veci spravuje boh a spolu s bohom náhoda a príležitosť“ ([24], 709 A, C, 275). „Normotvornosť“ človeka teda nepokladá za autonómnu ani za autentickú; bola by to predsa neslýchaná trúfalosť, keby človek chcel predpisovať niekomu zákony – hoci aj sám sebe –, a pritom by nemal oporu v niečom „vyššom“ a „dokonalejšom“. Ľudské zákony sú len implementáciou božích zákonov, ktorých je človek (bez výnimky, teda vrátane samotných vládcov) vykonávateľom a služobníkom: „Keby sme konali a žili podľa týchto zásad, všetci by sme zakaždým brali zaslúženú odmenu od bohov a od všetkých tých bytostí, ktoré sú lepšie a mocnejšie než my, a väčšinu svojho života by sme strávili plní nádejí“ ([24], 718 A, 284). Platón však na zabezpečenie účinnosti zákonov – popri morálnej autorite boha a výchove občanov – navrhuje celý rad reálnych sociálnych mechanizmov od ustanovenia silnej vrstvy „strážcov a ochrancov zákona“ (polície) cez súdy až po sankcie za porušenie každej jednotlivkej normy, ako aj akési „ranné ľudové zhromaždenie“ ([24], 960C, 530). Je zrejmé, že neskorý Platón si veľmi dobre uvedomil význam noriem pre život ľudského spoločenstva, jeho organizáciu a reguláciu – je to vlastne prvý projekt „vlády zákona“ (nomokracie či „normokracie“).

„Vláda normy“ nad človekom sa však nemá týkať iba civilného (občianskeho) a verejného života človeka. Existujú isté normy (zásady, princípy) správneho (dobrého) života, ktoré podľa antických filozofov takisto nie sú našim ľudským výtvorom. Bez ohľadu na ich pôvod, ktorý je buď metafyzický, alebo záhadný (prípadne nezaujímavý), našou úlohou je ich skôr „objavovať“ a potom cieľavedome dodržiavať. Úlohou filozofov je tieto normy „blaženého“ či „šťastného“ života vyučovať a na základe nich radiť, „ako žiť“. Aj keď je napríklad Aristotelova etika cnosti deskriptívna a intencionalistická, jeho definícia cnosti ako „strednosti“ ([1], 1106 a, 49) je tiež variantom hľadania „správnej miery“, a teda „normy“ ktorá by zodpovedala jeho ideálu blaženého života ako umierneného života podľa tejto miery, bez akýchkoľvek excesov. Cnosť je etická kvalita osobnosti a jej vedomého konania; a táto kvalita realizuje to, čo pokladá za optimum medzi dvo-

ma krajnosťami. Toto „optimum“ je vlastne „norma“, ktorá zodpovedá cnosti. Podobne spravodlivosť je cnosť, ktorá sa zakladá na práve (zákone), a samo právo je „stredom“ ([1], 1129a, 113). Aristotelov pojem „stred“ môžeme interpretovať ako jeho implicitný pojem „normy“, a to nielen v etike. Vykonávať čokoľvek podľa „stred“ znamená vykonávať to podľa „optimálnej mierky“, a teda v súlade so zamýšľanou normou. V umení je to napríklad „metrum“, konkrétne hexameter v epike: „Lebo ak by niekto skladal epické básne iným metrom, alebo dokonca viacerými, javilo by sa to nevhodným“ ([2], 62 – 63). Všetko má svoju mieru (normu), aj keď nemáme pre ňu vždy správne pomenovanie alebo ju nevieme presne „odmerať“.

Ideu „normokracie“ (vlády normy nad človekom) v modernom sociálnom kontexte etabloval T. Hobbes. „Prirodzeným zákonom“ nazýva „príkaz alebo všeobecné pravidlo, objavené rozumom, ktoré človeku zakazuje robiť to, čo mu ničí život alebo berie prostriedky, ktorými by mohol život zachovať, ako aj zanedbávať to, čím by ich podľa svojho rozumu mohol najlepšie zachovávať“ ([15], 165 – 166). Hobbes formuluje takýchto zákonov niekoľko (spravodlivosť, skromnosť, milosrdenstvo atď.), ale ich spoločným cieľom je stanovovať záväzky a obmedzovať slobody podľa starého „zlatého pravidla“: „Čo nechceš, aby druhí robili tebe, nerob ani ty im“ ([15], 190). Mechanizmom realizácie tohto pravidla sú spoločenské zmluvy (dohody) medzi ľuďmi. To však nestačí. Ľudia nebudú sami od seba dodržiavať prirodzené zákony, pretože to odporuje ich prirodzenosti. Jedinou cestou, ako zabezpečiť vládu prirodzených zákonov, je ustanoviť spoločenskou zmluvou suverénneho garanta nad nimi, t. j. „spoločnú moc“, pospolitosť, obec, štát ([15], 205). Ďalší vývoj spoločnosti sa odohráva v rézii tejto štátnej autority a jednotlivci – ako tí, ktorí dobrovoľne vytvorili štát spoločenskou zmluvou – sa stávajú jeho príslušníkmi, občanmi. V každom štáte platia pre občanov „občianske zákony“, ktoré musia poznať všetci ([15], 285). Hobbes vysvetľuje: „... zákon všeobecne nie je rada, ale rozkaz...“; a ďalej definuje: „Občiansky zákon sú pravidlá pre všetkých poddaných, ktoré im štát uložil ústne, písomne alebo inými dostatočnými prejavmi svojej vôle, aby podľa nich rozoznávali, čo je správne a čo nie, t. j. čo sa prieči pravidlám a čo nie“ ([15], 285 – 286). Prirodzené a občianske zákony nepokladá za dva druhy zákonov, ale za „dve časti jedného zákona“ a rozdiel medzi nimi je len v tom, že prvé sú nepísané (nevyhlásené), kým druhé písané (vyhlásené) ([15], 288). V Hobbesovej koncepcii jediným zákonodarcom je vládca a zákon je jeho normou, ktorou môže manipulovať podľa svojej vôle, pričom táto vôľa je nad zákonom aj mimo neho, nie naopak ([15], 286 – 287). Účelom tejto normy je zabezpečiť poriadok v štáte bez akýchkoľvek obmedzení, čo zahŕňa aj obmedzenie slobôd občanov, ktoré sa vydáva za ich vlastný záujem. Hobbes vypracoval základy vlastnej filozofie štátnych a právnych noriem (absolutizmus).

Hobbes rozlíšil aj „literu“ a „ducha“ zákonov ([15], 295), čím zrejme inšpiroval Montesquieueho k jeho monumentálnemu spisu o sociálnych normách najrôznejšieho druhu. Montesquieu vychádza z prirodzenosti, univerzality a nevyhnutnosti zákonov, ktoré nachádza vo všetkom: „Svoje zákony má Boh, má ich hmotný svet, bytosti rozumnejšie od človeka, zvieratá majú svoje zákony, človek má svoje zákony“ ([15], 113). Zákony podľa neho „sú v tom najširšom zmysle nevyhnutné vzťahy, ktoré vyplývajú z prirodzenej povahy vecí“ ([15], 113). Človek ako rozumná bytosť žije podľa zákonov, ktoré si vytvára, ale aj podľa takých, ktoré si nevytvára. Navyše, človek má neustály sklon porušovať zákony. Bez zákonov však nemôže žiť, preto existuje štát a právo. Montes-

quieu dospieva k názoru, že aj keď je zákon „vo všeobecnosti výrazom ľudského rozumu“, zákony jednotlivých štátov sa musia od seba líšiť podľa konkrétnych podmienok a povahy ich zákonodarcov ([15], 116). Ako jeden z prvých sociálnych mysliteľov reflektoval fakt, že existujú rozličné systémy noriem, a popri celom systéme právnych noriem (občianskych, politických, medzinárodných zákonoch atď.) ukazoval aj pôsobenie náboženských zvykov, mravov, obyčajov a ďalších spôsobov správania národov.

Kým v tradícii, ktorú sme doteraz načrtli, sa filozofické uvažovanie o normách a normatívite pohybovalo prevažne v rovine konceptu „norma ako vzor“ (vzorec, miera a nevyhnutná požiadavka), do inej roviny ho posunul I. Kant a jeho nasledovníci.² V Kantovom poňatí je človek „normotvorná“ bytosť, ktorá je schopná byť zákonodarcom pre seba samú. Potreba tvoriť normy vyplýva z potreby tvoriť poriadok v ľudskom svete a rozum je na to najefektívnejší prostriedok. Sloboda a normativita nestoja proti sebe, naopak, normativita je kľúčom k slobode a je sférou, kde sa človek môže realizovať ako vedomý subjekt slobody. V kantovskom poňatí nadobúda pojem normy dve ďalšie významné konotácie: 1. norma sa chápe ako imperatív, t. j. ako pravidlo, ktoré nás vedie v konaní k slobode i zodpovednosti prostredníctvom plnenia povinností; 2. norma sa spája s hodnotou, t. j. s tým, čo má byť. Avšak normativita sa zároveň „denaturalizuje“ a presúva sa do sféry „čistej kultúry“ tak, ako to realizovali novokantovci. Napríklad podľa Windelbanda existuje popri prírodných zákonoch (ku ktorým zaraďuje aj psychologické zákony) v oblasti kultúry (etiky, estetiky a logiky) systém noriem, ktoré chápe ako systém predpisov, prikázaní ([35], 503 – 504). Ontologicky sa tu normatívne dostáva do opozície proti faktickému, epistemologicky proti deskriptívnemu a metodologicky proti explanácii. Normy reálne existujú, ale sú to zvláštne entity. Neslúžia len ako regulatív konania, ale aj ako „pravidlá hodnotenia“ ([35], 505), ako štandardy (kritériá), ktorými meriame (hodnotíme) ľudské konanie, myslenie i cítenie. Windelband sa ďalej sústreďuje na interiorizáciu noriem, t. j. na „vedomie normy“, ktoré sa podľa neho stáva určujúcim motívom myslenia i konania. Spolu so všetkými racionalistami od Sokrata po Kanta tvrdí: „Kto si uvedomil logickú normu, je schopný zámerne podľa nej myslieť“ ([35], 515); a pre toho, kto si uvedomil etickú normu, sa „práve toto vedomie normy stalo najsilnejším motívom určujúcim vôľové rozhodovanie“ ([35], 515 – 516). Teda: „Na uvedomenie si normy nadväzuje ako bezprostredne evidentná určitá forma psychologického donútenia konať podľa nej“ ([35], 516). „Normatívne vedomie“ má ovládnuť „empirické vedomie“ ([35], 517), a v konečnom dôsledku tak „nastoliť moc normy“ ([35], 521). V tom vidí novokantovec cestu k ľudskej dokonalosti a k „ríši slobody“ ([35], 522 – 523). Za jeho víziou stojí predpoklad, že ľudia sa dokážu zhodnúť na nejakých univerzálnych normách. Problém je v tom, že normatívne vedomie ľudí je „prirodzene“ skôr pluralistické než monistické; a zavedenie nenásilného „normatívneho konsenzu“ je vari tá najťažšia úloha.

Problém definície noriem. Ani samotný pojem normy nie je vo filozofii a v sociálnych vedách jednoznačne definovaný. „Norma“ je relatívne nový termín aj vo filozofickom slovníku. Ako jeden z prvých sa ho pokúšal definovať pražský rodák H. Kelsen (1881 – 1973), jeden z najvýznamnejších filozofov práva 20. storočia. Vo svojej hlavnej (posmrtno vydanéj) práci [16] poukazuje na etymológiu tohto termínu pochádzajúceho

² Kantovskú syntézu zdrojov normativity ako morality rozpracúva Ch. Korsgaard [17].

z latinčiny³ a uvádza, že ide predovšetkým o „príkaz, predpis, rozkaz“, ale aj o „zmocnenie, povolenie a derogáciu“ ako funkcie noriem ([16], 16). Rozlišuje normy morálky, práva a logiky, hoci v prípade logiky ich existenciu považuje za spornú ([16], 16).⁴ Norma je podľa neho výsledok vôľového aktu, ktorý je totožný s normotvorným aktom. Takýto akt je vedomým a zámerným (intencionálnym) ľudským aktom zameraným na iný ľudský akt; stanovuje, že niečo sa má vykonať; týmto aktom niekto predpisuje (prikazuje) konanie, prípadne aj spôsob tohto konania niekomu druhému. Normotvorný akt vyhlasuje platnosť normy, ale ešte nezabezpečuje jej účinnosť. Okrem toho normy môžu vznikáť aj na základe zvyklostí ([16], 17 – 18). Kľúčovým konceptom jeho „všeobecnej teórie noriem“ sa napokon stal koncept „základnej normy“ ako normy, ktorá zdôvodňuje alebo predpokladá sama seba, resp. na dôvod platnosti ktorej sa už nemožno pýtať ([16], 266 – 267).⁵

Kelsenov normativizmus našiel svojich pokračovateľov i odporcov (C. Schmitt, L. L. Fuller a i.). Najvýznamnejší analytický filozof práva H. L. A. Hart (1907 – 1992) síce naňho spočiatku nadväzoval, ale v konečnom dôsledku vytvoril vlastnú alternatívnu teóriu, integrujúcu oxfordskú filozofiu prirodzeného jazyka s utilitarizmom. Hart pod vplyvom J. L. Austina a neskorého Wittgensteina analyzoval skôr pojem „pravidlá“ než pojem „normy“. Otázku „Čo sú pravidlá?“ – či už ako jedna z podstatných zložiek práva, alebo všeobecne – považoval za jednu z najťažších ([12], 24 – 25). „Pravidlo“ je veľmi široký pojem a nie je jednoduché odlišiť ho napríklad od spoločenského (skupinového) zvyku. Ani také atribúty pravidla, ako sú záväznosť, predvídateľnosť, sankcie, inštrumentálnosť či imperatívnosť nie sú dostatočné na definovanie pravidla, o právnom pravidle ani nehovoriac. Hart však nachádza odlišujúci znak práve v normatívnosti pravidla, čo sa prejavuje aj v jazyku tým, že v kontexte používania pravidla používame normatívnu terminológiu „typu ‚je nevyhnutné‘, ‚musíš‘, ‚mal by si‘, ‚správne‘, ‚nesprávne‘“ ([12], 69). Pravidlo na rozdiel od zvyku sa teda vyznačuje tým, že chce ustanoviť isté konanie (správanie) ako spoločenskú normu ([12], 70). Vyhlásiť isté pravidlo za normu je totožné so zákonodarným aktom autority s právomocou vydávať zákony. Právo stanovuje pomerne všeobecné pravidlá, normy a princípy ľudského konania ako nástroje jeho spoločenskej kontroly ([12], 129). Samotné pojmy noriem a normativity však Hart už podrobnejšie neanalyzoval. Na to sa zameril jeho najvýznamnejší žiak, súčasný oxfordský filozof J. Raz, ktorého filozofická koncepcia noriem je postavená na dvoch základných premisách: 1. normy sú istým druhom pravidiel, napríklad tzv. kategorických pravidiel, t. j. pravidiel vyžadujúcich alebo povoľujúcich isté konanie; 2. normy sú dôvody konania, preto zapadajú do explanačnej schémy vysvetlenia ľudského konania ([12], 9 – 10). Raz bližšie špecifikuje normy ako „direktívne normy“, čo podľa neho lepšie vystihuje ich imperatívnu povahu vo vzťahu k praktickému konaniu, o ktoré mu ide, než len „preskrip-

³ Norma, -ae, f. 1. uholnica (pravouhlý trojuholník ako pomôcka na meranie pravého uhla), 2. pravidlo, predpis, miera, meradlo; *iuris norma* právny poriadok (M. Hlušiková: *Latinsko-slovenský slovník*. Bratislava: Kniha-spoločník 2003, s. 556).

⁴ Ch. S. Peirce jednoznačne považoval etiku, estetiku a logiku za normatívne vedy. Kelsen, ktorý sa filozoficky pohyboval dosť nevyhranene medzi Kantom, Husserlom a novopozitivismom, na Peircea vôbec neodkazuje. Napriek tomu, že od r. 1940 žil v USA, kde dokonca začínal na Harvardovej univerzite prednáškami na počesť O. W. Holmesa, Jr., jedného z členov Metafyzického klubu, jeho postoj k pragmatizmu bol zrejme odmietavý.

⁵ Zásadnú kritiku Kelsenovho konceptu základnej normy podal J. Raz [26].

tívnosť“ ([12], 49 – 51). Okrem toho analyzuje „nedirektívne normy“, ktorými sú oprávnenia a povolenia ([12], 83 –106).

Filozoficky oveľa prepracovanejšiu koncepciu noriem, zahŕňajúcu aj kritickú reflexiu Kelsenovej koncepcie, podal Wittgensteinov žiak G. H. von Wright (1916 – 2003). Už v 50-tych rokoch 20. storočia načrtol svoj projekt deontickej logiky, ktorej jadrom je práve „logika noriem“, resp. „normatívnych tvrdení“. Von Wright poukazoval na to, že samotný termín „norma“ má nejasný alebo mnohoznačný význam; ako jej synonymá sa používajú „vzorec“, „štandard“, „typ“, ale aj „nariadenie“, „pravidlo“ a „zákon“; podľa neho sú to však len špecifické prípady noriem, medzi ktoré zaraďuje aj zvyky a obyčaje ([29], 1 – 8). Okrem nich analyzuje direktívy, t. j. „technické normy“, ktoré sa týkajú vzťahu prostriedkov a cieľov ([29], 9). Norma je preskripcia a podstatou normatívnosti je preskriptívnosť ako opak deskriptívnosti ([29], 3). Každá norma má 6 komponentov: povahu, obsah, podmienky aplikácie, autoritu, objekt a príležitosť uplatnenia ([29], 70 – 92). Norma, formulácia normy a normatívny výrok nie sú totožné ([29], 93), pretože platí staré humovské rozlíšenie, podľa ktorého samotné normy neprijímame (alebo neodmietame) pre ich pravdivosť či nepravdivosť, ale pre ich imperatívnosť a preskriptívnosť, kým výroky o normách môžeme posudzovať z hľadiska ich pravdivosti alebo nepravdivosti.⁶ Von Wright najprv hovorí o samotnej „logike noriem“, pretože si myslí, že aj medzi samotnými normami existujú logické vzťahy a že logika je oblasť, ktorá sa neobmedzuje iba na skúmanie pravdivostných hodnôt. Ďalej však pokračoval vo svojom životnom projekte deontickej logiky ako variantu modálnej logiky, v ktorej skôr než o normy ide o formulácie noriem (výroky o normách, normatívne tvrdenia). Navyše, deontická logika zahŕňa aj ďalšie výroky o konaní, teda „logiku činov“. Von Wright si dobre uvedomuje limity formalizácie a „logicizácie“ tejto oblasti, trvá však na tom, že ide o „rozličné aspekty a štandardy racionality“ ([30], 132), ktoré sú relevantné pre praktické usudzovanie.⁷

Problém sociálnych noriem. Problém noriem a normativity nadobúda svoju interestingosť, relevantnosť a signifikantnosť až v sociálnom kontexte ako problém sociálnych noriem. Všetky normy, ktoré my, ľudia, tvoríme a uchováваме, sú totiž svojím pôvodom i zmyslom sociálne normy; sociálne sú nielen etické a právne, ale aj epistemické, estetické, jazykové a logické normy, aj keď ich normativita je skôr implicitná než explicitná.⁸

⁶ Táto dištinkcia, ktorá bola pôvodne formulovaná na základe dichotómie hodnôt a faktov, zväzda k chybnému stotožňovaniu hodnôt a noriem. Je to tradícia, ktorú je načase opustiť. Normy nie sú identické s hodnotami, aj keď ich vzťah treba ešte len vyjasniť.

⁷ Alternatívny projekt logiky noriem a konania predložil „neoinštitucionalista“, brnenský rodák O. Weinberger ([33]; [34]). Vychádza z kritickej recepcie Kelsena a von Wrighta. O. Weinberger je pokračovateľom tzv. brnenskej školy „normatívnej právnej teórie“. Jej zakladateľom bol František Weyr (1879 – 1951), ktorý vo svojich prácach nastolil problém, či je norma súd zodpovedajúci pravidlám logiky. Týmto problémom inšpiroval k „normologickému skepticizmu“ najprv svojho kolegu, ekonóma a politológa Karla Engliša (1880 – 1961), ktorý vo svojej *Malej logike* (1947) argumentoval proti logike noriem, a neskôr aj svojho priateľa H. Kelsena. Weinberger ako Weyrov žiak sa postupne (spolu s von Wrightom, aj keď na inom filozofickom základe) dopracoval k opačnému stanovisku. Ukazujú predpoklady, ktoré treba splniť, aby logika noriem bola možná.

⁸ Implicitnú normativitu všetkých ľudských praktík dokazuje na pragmatistickom základe R. Brandom [6].

Normy nie sú iba abstraktné konceptuálne entity či jazykové konštrukty. Na podporu tézy o sociálnosti všetkých ľudských noriem môžeme uviesť prinajmenšom tieto ďalšie (pomerne triviálne) všeobecné tézy: a) každý sociálny poriadok je vytváraný a udržiavaný sociálnymi normami (žiadny sociálny poriadok nie je mysliteľný bez sociálnych noriem) (pozri napr. [11]); b) normy sú nástrojom sociálnej organizácie, riadenia, kontroly a regulácie (existujú preto, aby regulovali sociálne konanie a sociálny život ľudí) (pozri napr. [8]); c) ľudské normy sú podporené sociálnou autoritou (či už formálnou, alebo neformálnou) (pozri napr. [12]); d) samotný proces vzniku a mechanizmus fungovania noriem je skrz-naskrz sociálny (pozri napr. [20]; [28]).⁹

Pojem „sociálne normy“ má svoju pomerne dlhú históriu v sociálnych vedách i v sociálnej filozofii. E. Durkheim bol prvým klasickým teoretikom modernity, ktorý upriamil pozornosť na sociálne normy a vypracoval vlastnú koncepciu. Existenciu noriem chápal nielen ako nevyhnutnú, ale aj ako pozitívnu podmienku existencie spoločnosti. Bez nich nastáva stav anómie ako stav rozpadu (rozkladu), či dokonca absencie noriem, ktorý negatívne vplyva aj na duševné zdravie ľudí. Rýchla sociálna zmena, napríklad pri prechode od tradičnej deľby práce k modernej, destabilizuje zaužívané normy a spôsobuje dezorientáciu, až suicidálne sklony [9]. Sociálny význam normy u Durkheima sa tak spája skôr s „normalitou“ než „normativitou“: Norma je istý sociálny štandard alebo vzor správania, ktorý zabezpečuje „normálne“ fungovanie sociálneho poriadku a ktorý ľudia „normálne“ očakávajú. Takéto fungovanie spoločnosti podľa neho zabezpečujú najprv „nepísané“ normy (sociálne návyky, zvyky, tradície, obyčaje) a až na druhom mieste „písané“ normy. Regulácia správania normami je tiež dvojaká: interiorizované normy sa stávajú „druhou prirodzenosťou“ človeka, inak normy pôsobia ako vonkajšie determinanty, čo je menej žiaduce.

Max Weber

Podľa M. Webera predstavujú sociálne normy isté „pravidelnosti“, ktoré sa opakujú v sociálnom konaní a ktoré môžeme fakticky pozorovať. Rozlišuje tri typy noriem, ktoré tvoria kontinuum podľa spôsobu dodržiavania a záväznosti. Prvým typom sú zvyky, mravy a záujmy ([31], 69 – 74). Ide o uniformné typy sociálneho konania, ktoré ľudia dodržiavajú celkom spontánne a bez prinucovania, pretože sú „vžité“. Ako druhý typ vyčleňuje konvencie, ktoré sa takisto dodržiavajú bez prinútenia, avšak v kontexte pôsobenia súhlasu alebo nesúhlasu ostatných sociálnych aktérov. Prechod medzi zvykmi a konvenciami je fluidný. Na opačnej strane kontinua stoja právne normy (zákony), ktorých dodržiavanie je sprevádzané špecializovaným donucovacím aparátom (sankcie a skupiny ľudí zamerané na ich tvorbu a pre-

sadzovanie) ([32], 311 – 325).

Ďalšie dôležité aspekty v analýze sociálnych noriem pridali dvaja americkí sociológovia – funkcionalisti T. Parsons a R. K. Merton. Podľa Parsonsa je funkcia sociálnych noriem (aj keď ich neodlišoval od hodnôt a pravidiel) úplne zásadná v makrosociálnych

⁹ Na pochopenie ontológie noriem a normativity treba rozvinúť koncept sociálnej ontológie, čo ďaleko presahuje rámec tohto textu.

dimenziách: Celý sociálny systém má normatívnu povahu a kauzálne determinuje sociálne konanie. Funkcia noriem je aj legitimizujúca, pretože na ich základe vieme rozlíšiť pozitívne a negatívne stránky konania. Ďalšia funkcia je prakticko-prediktívna, lebo na ich základe vieme predvídať konanie druhých aktérov. Podstatné je aj to, že normy majú objektívnu stránku, pretože sú to „inštitucionalizované očakávania“, a subjektívnu stránku, pretože si ich interiorizujeme na základe pochopenia, nenechávame sa nimi len donucovať ([22], 75 – 77, 396 –398). Merton poskytol subtilnejšie analýzy smerujúce skôr k mikrosociálnym štruktúram a k dynamike, keď vysvetľoval nonkonformné a deviantné správanie, teda správanie odchyľujúce sa od etablovaných noriem, ktoré však vôbec nepovažoval za „abnormálne“. Inštitucionalizované usmerňujúce normy neposkytujú aktérom vždy priestor na realizáciu ich cieľov a životných plánov. Štruktúrna a statická racionalita inštitúcií sa môže dostať do konfliktu s dynamickou inštrumentálnou racionalitou aktérov (nielen individuálnych, ale aj skupinových). Takéto mimoriadne neosobné, skostnatené a rigidné fungovanie inštitucionálnych noriem je zvlášť výrazné v prípade modernej byrokracie, ktorá je zdrojom nadmernej konformity. Okrem tejto prevládajúcej formy adaptácie na moderné sociálne normy Merton vyčleňuje ďalšie štyri: inováciu, ritualizmus, únik a rebéliu ([19], 132 –195).

Z pozícií modernizovanej durkheimovsko-parsonsovskej sociológie pristúpil k problému sociálnych noriem J. Coleman. Normu definuje ako vlastnosť sociálneho systému, nie ako vlastnosť aktéra ([8], 241). Je to podľa neho pojem, ktorý vysvetľuje tak fungovanie spoločnosti, ako aj konanie ľudí. Norma konania vyplýva zo sociálneho práva na kontrolu konania zo strany druhých a toto právo je uznané konsenzom ([8], 243). Normy sú účelové sociálne konštrukcie, ktorých cieľom je regulovať konanie ([8], 244). Nastofuje aj celý rad zaujímavých otázok, ako napríklad: Kedy a prečo vzniká norma s konkrétnym obsahom? Ako sa rieši konflikt noriem?

Pojem sociálnych noriem je jedným z centrálnych pojmov sociálnej teórie, a to nielen v klasickej či modernej sociológii,¹⁰ ale aj v ďalších sociálnych vedách, napr. v kultúrnej antropológii, v kultúrnych štúdiách atď. Tu sa norma definuje ako „etablovaný spôsob správania, voči ktorému sa očakáva konformita“ ([4], 615), alebo ako „pravidlo, ktoré ovláda vzorec sociálneho správania“ ([10], 261; [3], 132). V ostatných desaťročiach sa tento pojem začal plodne diskutovať v teórii hier, v teórii sociálnej voľby, v evolučnej psychológii atď.

Prevažne na báze analytickej filozofie a novopozitivismu, ale aj teórie hier, formulovala svoju významnú a produktívnu koncepciu sociálnych noriem E. Ullman-Margalit [28]. V centre jej pozornosti je otázka vzniku a fungovania sociálnych noriem a z tohto hľadiska ich definuje ako „možné riešenia problémov“, ktoré vznikajú v istých typoch sociálnych situácií: „Sociálna norma je predpísaný návod na správanie alebo konanie, ktorému sa členovia spoločnosti vo všeobecnosti podriaďujú“ ([28], 12). Rozlišuje tri typy takýchto situácií a podľa nich aj tri typy noriem: a) situácie a normy typu sociálnej kooperácie/konfliktu (väzňovej dilemy); b) situácie a normy typu sociálnej koordinácie; c) situácie a normy typu sociálnej nerovnosti ([28], 13). Isté typy noriem teda vznikajú v týchto typoch situácií a aktéri ich používajú ako riešenia problémových životných situácií.

Z pozície teórie sociálnej a racionálnej voľby pristúpil k problému sociálnych noriem

¹⁰ V tomto texte nemáme, žiaľ, priestor čo len v náznakoch načrtnúť koncepcie sociálnych noriem M. Foucaulta, N. Eliasa, P. Bourdieua či ďalších autorov.

J. Elster. Normy sú sociálne vtedy, keď sú spoločné a podporované súhlasom alebo nesúhlasom, ktorý môže byť aj emocionálny ([11], 99 – 100). Chce ich odlíšiť od morálnych a právnych noriem, konvencií, osobných a súkromných princípov, návykov a obsesí, tradícií ako slepého opakovania a nasledovania a od iných mentálnych fenoménov ([11], 101 – 105). Poukazuje však na to, že normy (spolu s emóciami) sú veľmi slabo pochopenou oblasťou ľudského života a ako problém sa mu javia aj samotný účel noriem, príčiny ich vzniku a ich funkcia v konaní ([11], 125). Poukazuje tiež na to, že ak tu vôbec ide o racionalitu (t. j. ak platí, že je racionálne dodržiavať normy), tak je to iná racionalita než inštrumentálna, pretože nie je orientovaná na výsledky. Norma hovorí imperatívne: „Konaj toto!“ alebo „Nekonaj toto!“, ale takáto racionalita je nielen imperatívna, ale aj samouúčelná, orientovaná sama na seba, pričom výsledok ju nezaujíma, resp. implicitne predpokladá, že jej dodržiavaním sa výsledok automaticky dosiahne. Konanie podľa noriem môže byť buď samouúčelné a neefektívne (ak sa považuje za dôležitejšie než akýkoľvek inštrumentálny výsledok, za „dobro samo osebe“), alebo retroaktívne (ak v ňom nejde o budúcnosť, ale o minulosť) ([11], 98 – 99). Pôsobenie noriem môže byť „do veľkej miery slepé, donucovacie, mechanické, a dokonca nevedomé“ a nereflexívne ([11], 100). Usiluje sa analyzovať podstatu sociálnych noriem na príklade ich jednotlivých druhov, ako sú normy spotreby, normy proti prirodzenosti, finančné normy, normy reciprocity, normy lekárskej profesie, normy cti, normy odplaty, normy práce, normy kooperácie a normy distribúcie.

Nie všetky normy sú výsledkom zámernej inštitucionálnej a intencionálnej normotvorby. Sú aj normy, ktoré nemajú ako autora oficiálneho zákonodarcu. Sú to „nepísané a nekodifikované normy; nemôžeme ich nájsť v knihách ani nám o nich nebudú hovoriť, keď sa budeme pokúšať preniknúť do cudzej kultúry“ ([11], ix). Takéto normy niektorí súčasní autori považujú za „pravé sociálne normy“ a definujú ich ako „jazyk, ktorým hovorí spoločnosť, ako stelesnenie jej hodnôt a kolektívnych túžob...“, ako spoločné praktiky, ktoré držia skupiny ľudí pohromade“ ([11], ix). Sú „gramatikou spoločnosti, pretože tak, ako súbory lingvistických pravidiel sú implicitné jazyku a definujú ho, sociálne normy sú implicitné fungovaniu spoločnosti a robia ju tým, čím je“ ([11], ix). Sociálna norma ako neformálna norma nie je totožná so žiadnym pravidlom či pravidelným správaním. Je to behaviorálne pravidlo vzťahujúce sa na istú situáciu, pričom toto pravidlo aj situácia musia zodpovedať istým podmienkam, ako sú kontingencia, podmienená preferencia, empirické očakávania a normatívne očakávania so sankciami ([11], 10 – 11). Sociálna norma je „vzorcom racionálne regulovaného konania, ktorý je platný pre skupinu a udržiava sa aktmi konformity“ ([14], 30). Sociálna norma je sociálnou reprezentáciou (alebo sociálnym faktom, čo je to isté), vyznačujúcou sa mentálnymi atribútmi, ako je napríklad presvedčenie aktéra, že by mal konať istým spôsobom, a vedomie, že ak nebude tak konať, riskuje exklúziu sociálnou skupinou, atď., ale aj behaviorálnymi charakteristikami, ktoré najlepšie vystihujú pojmy sociálneho záväzku a konformity ako správania závislého od tlakov a vplyvov sociálnej skupiny atď. (pozri napr. [14], 123 – 159).

Ukazuje sa, že koncept sociálnej normy je komplexný a jeho vymedzenie vyžaduje interdisciplinárnu kooperáciu viacerých disciplín. Vynára sa tu množstvo otázok, pri riešení ktorých sa teoretické explanácie a interpretácie musia prelínať s empirickými výskumami noriem, ktoré dnes už existujú (pozri napr. [13]). Okrem základnej otázky „Čo sú sociálne normy a ako determinujú ľudské (sociálne) konanie?“ sú to napríklad otázky:

Odkiaľ sa berú sociálne normy?; Aký je ich zmysel?; Čo je „za“ sociálnymi normami (ak za nimi vôbec niečo je)?; Aké sociálne intencie, ciele alebo záujmy?; Kto stanovuje normy, prečo a ako?; Aké normy stanovuje?; Formulujú normy len povinnosti a príkazy, alebo aj nejaké možnosti a voľby?; Je možná jednoznačná interpretácia noriem?; Aké sú dôvody akceptácie či odmietnutia noriem?; Aké sú kritériá dobrých noriem? Normotvorba je mimoriadne zodpovedná činnosť, ktorá si vyžaduje významné sociálne kompetencie, najmä v prípade právnych noriem.¹¹ Filozofii poskytuje celá táto problematika množstvo neprebádaného materiálu a podnetov. Reflexia sociálnych noriem umožňuje vhlád do „útrob“ spoločnosti a filozofia môže odhaľovať „meta-normy“, podľa ktorých sa sociálne normy vlastne tvoria.

Záverčné poznámky. Žijeme vo svete sociálnych noriem. Moderná spoločnosť je nemysliteľná bez sociálnych noriem najrôznejšieho druhu. Normy sú nepochybne nástrojom sociálnej regulácie a kontroly. Tlak verejnej mienky a autorít sa uplatňuje na zabezpečenie poslušnosti aj bez ohľadu na obsah, dôsledky a kvalitu noriem.

V súčasnosti pozorujeme v našej spoločenskej praxi značné úsilie riadiacich a kontrolných aktérov regulovať a kontrolovať všetko prostredníctvom jedného druhu noriem, a to „procedurálnych noriem“, t. j. písaných predpisov, direktív, nariadení, pokynov atď. Najmä štátne inštitúcie predpokladajú nízku úroveň internalizácie noriem, preto zvyšujú riadenie prostredníctvom vonkajších noriem. Objektom takéhoto riadenia je konanie druhých aktérov, obvykle subordinovaných v sociálnej štruktúre a hierarchii. Decíznym aktérom však neraz chýba kvalifikovaný koncept vzťahu sociálnych noriem a ľudského konania. Predpoklad, že čím viac formálnych oficiálnych noriem vydávame, tým väčšiu sociálnu efektívnosť konania dosiahneme, je ilúziou, ak nie priamo omylom byrokratického myslenia. Spočíva v tom, že stavia iba na jednom type motivácie regulovaného aktéra: na jeho poslušnosti a konformite či strachu pred sankciami. Subordinovaný aktér však disponuje aj ďalšími potenciálmi, ako sú racionalita a kreativita, nehovoriac už o potrebe slobody, samostatnosti a nezávislosti konania. Dobrá norma je len efektívna norma, ktorá prináša sociálne optimum.

Situácii regulovania prostredníctvom noriem sa v modernej spoločnosti nevyhneme; musíme sa s ňou učiť žiť. To by však nemalo znamenať pasivitu voči normám. Pri konaní treba vždy brať do úvahy dôsledky, teda aj pri konaní podľa noriem či proti nim. Konanie podľa noriem môže niekedy priniesť väčšie sociálne škody než konanie proti normám.¹² Normy môžu pôsobiť aj ako fosílie, ktoré bránia racionálnemu mysleniu a efektívnemu konaniu podobne ako zvyky a tradície, ktoré vznikli kedysi v úplne inej historickej situácii, no naďalej sa udržiavajú, hoci už len z bázlivej piety alebo brutálnou silou autority.

LITERATÚRA

- [1] ARISTOTELES: *Etika Nikomachova*. Bratislava: Pravda 1980.
- [2] ARISTOTELES: *Poetika*. Martin: Matica slovenská 1944.

¹¹ U nás je táto oblasť značne problematická a nezvládnuteľná, o čom svedčí napr. parlamentná prax a vysoké percento neustálych novelizácií zákonov.

¹² Na to existuje dostatok príkladov z dejín. Najpríznačnejším je zrejme konformita voči totalitnej, autokratickej a despotickej moci akéhokoľvek typu.

- [3] BAKER, CH. (ed.): *Slovník kulturních studií*. Praha: Portál 2006.
- [4] BARNARD, A. – SPENCER, J. (eds.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London and New York: Routledge 2007.
- [5] BICCHIERI, C.: *The Grammar of Society. The Nature and Dynamics of Social Norms*. Cambridge: Cambridge University Press 2006.
- [6] BRANDON, R.: *Making it Explicit*. Harvard: Harvard University Press 1994.
- [7] BROŽÍK, V.: *Hodnoty, normy a projekty světa*. Bratislava: EPOCHA 1969.
- [8] COLEMAN, J. S.: *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press 1990.
- [9] DURKHEIM, E.: *Společenská dělba práce*. Brno: CDK 2004.
- [10] EDGAR, A. – SEDGWICK, P. (eds.): *Cultural Theory. The Key Concepts*. London and New York: Routledge 2002.
- [11] ELSTER, J.: *The Cement of Society*. Cambridge: Cambridge University Press 1989.
- [12] HART, H. L. A.: *Pojem práva*. Praha: Prostor 2004.
- [13] HECHTER, M., and OPP, K.-D. (eds.): *Social Norms*. New York: Russell Sage Foundation 2001.
- [14] HETCHER, S. A.: *Norms in a Wired World*. Cambridge: Cambridge University Press 2004.
- [15] HOBBS, T.: *Leviathan*. Praha: Melantrich 1941.
- [16] KELSEN, H.: *Všeobecná teorie norem*. Brno: Masarykova univerzita 2000.
- [17] KORSGAARD, Ch.: *Sources of Normativity*. Cambridge: Cambridge University Press 1996.
- [18] MARTINKA, J. (ed.): *Predsokratici a Platón. Antológia z diel filozofov*. 1. zv. Bratislava: EPOCHA 1970.
- [19] MERTON, R. K.: *Studie ze sociologické teorie*. Praha: SLON 2007.
- [20] MILLER, S.: *Social Action. A Teleological Account*. Cambridge: Cambridge University Press 2001.
- [21] MONTESQUIEU, CH. L. S.: *Duch zákonov*. Bratislava: Tatran 1989.
- [22] PARSONS, T.: *The Structure of Social Action*. New York: Free Press 1968.
- [23] PLATON: Kriton. In: *Dialógy*. 1. zv. Bratislava: Tatran 1990.
- [24] PLATON: Zákony. In: *Dialógy*. 3. zv. Bratislava: Tatran 1990.
- [25] POPELOVÁ, J.: *Filozofické problémy noriem*. Bratislava: Pravda 1981.
- [26] RAZ, J.: Kelsen's Theory of the Basic Norm. In: *American Journal of Jurisprudence*, 19, 1974, pp. 99 – 111.
- [27] RAZ, J.: *Practical Reason and Norms*. Oxford: Oxford University Press 1975.
- [28] ULLMAN-MARGALIT, E.: *The Emergence of Norms*. Oxford: Oxford University Press 1977.
- [29] VON WRIGHT, G. H.: *Norm and Action. A Logical Inquiry*. London: Routledge and Kegan Paul 1963.
- [30] VON WRIGHT, G. H.: *Practical Reason*. Oxford: Basil Blackwell 1983.
- [31] WEBER. M.: *Základné sociologické pojmy*. Bratislava: SOFA 1999.
- [32] WEBER. M.: *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press 1978.
- [33] WEINBERGER, O.: *Inštitucionalizmus*. Bratislava: Archa 1995.
- [34] WEINBERGER, O.: *Alternatívni teorie jednání*. Praha: Filosofia 1997.
- [35] WINDELBAND, W.: Prelúdiá. In: Hrušovský – I., Zigo, M. (ed.): *Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo. Antológia z diel filozofov*. 7. zv. Bratislava: VPL 1967.

Text vznikol v rámci projektov VEGA č. 2/6043/26, č. 1/4700/07 a Centra excelentnosti SAV COPART.

prof. PhDr. Emil Višňovský, CSc.
Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
SR
e-mail: ksbkemvi@savba.sk

Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK
Odbojárov 10/A
820 05 Bratislava 2
SR
e-mail: visnovsky@fses.uniba.sk